

A BRIT POLGÁRHÁBORÚ KEZDETE EGY SKÓT SZEMÉVEL

Alexander Henderson két röpirata

Az elmúlt évtizedek hivatalos magyar történetírása nem csupán azért volt igazságtalan a 17. századi brit köztörténettel szemben, mert a marxista „angol polgári forradalom” kifejezést sulykolta, hanem azért is, mert csak érintőlegesen emlegette az íreket és a skótokat, noha az előbbieknél különösen sok keresztet kellett hordozniuk. Helyénvaló volna Magyarországon is meggyökereztetnünk az angolszász historiográfiában ma már általánosan használt „polgárháború”, „a három királyság háborúja” és „a Brit-szigetek vallásháborúja” kifejezéseket.

Alexander Henderson (ca. 1583–1646) skót presbiteriánus lelképásztor volt, aki számos alkalommal kivette a részét a nagypolitika alakításából is. Tanulmányomban két, a maga korában „bestsellernek” számító röpiratát kívánom göröcső alá venni. Témabeli rokonságuk folytán kiváltképp indokolt a két mű egy cikkben belüli elemzése. Mindkettő megfelel G. Orwell meghatározásának, hogy a pamflet széles közönségnek szánt, rövid, polemizáló irat.¹ Céлом, hogy a polgárháború nem kizárólagosan angol szemszögből való láttatásához hozzájáruljak.

Miután a lelkész-politikus távolról sem jól ismert alakja a magyar történeti irodalomnak, John Coffey 2005-ben készített internetes életrajza alapján egy vázlatos pályaképet kell adnom az 1583 táján a skóciai Criech-ben, Fife grófságban született pamfletíróról. Henderson George Gladstones, St. Andrews érsekének pártfogoltjaként kezdetben a püspöki egyházszervezet lelkes híve volt. 1611-ben szentelték fel,² 1612 tavaszán az erősen anti-episzkopális érzelmű Leuchars-ban lett lelkész. Sok gyülekezeti tag tudni vélte, hogy egy Forganben tett látogatása során hallott prédikáció nyomán vált a presbiteriánus ügy támogatójává. Az igehirdetés alapja a János-evangélium 10, 1 verse volt, márpedig Leuchars-ban „rabló módjára” kellett annak idején bemászni a templomába, mivel a hívek bezárták előtte az ajtót. 1618-ban St. Andrews új érseke, John Spottiswoode, a presbiteriánusok nagy ellenlábasa a skót egyház, a *Kirk* Perth-ben tartott közgyűlésén (*General Assembly*) a még VI. (I.) Jakab király által kikényszeríteni kívánt „katolikus ízü” ún. perth-i artikulusoknak akart érvényt szerezni. Ekkor már Henderson és az élemedett korú William Scot lelkészek az érsek ellenzéki vezető alakjai voltak.³

Az itt csak röviden érinthető 1637–1638-as „szövetségi forradalom” („*covenanter revolution*”)⁴ Hendersont váltakozva főleg Edinburgh-ban és Glasgow-ban találta. 1637. december 6-án az I. Károly-féle elhíresült imakönyv elleni demonstráció gyanánt a fővárosban négy „tábla” alakult, a nemesség, a gentry, a polgárság és a lelkészek képviselőitében. Az ötödik „táblát” illette az egyeztetés és a döntéshozatal joga. Henderson ezen ötödik tábla tagja volt. 1638. február 23-án Henderson és Archibald Johnston of Wariston azt a megbízatást kapták, hogy a híres *National Covenant*-et megfogalmazzák. Ezt február 28-án a régi ferences templom helyén 1620 karácsonyára felépült protestáns templomban (*Greyfriars*) aláírták a jelenlévők, Henderson bevezető fohászát követve.⁵

Henderson az episzkopális érzelmű St. Andrews-ban és Perth-ben is híveket szerzett a fent említett *Covenant* ügyének, 1638 júniusában pedig egyik fő tárgyalópartnere volt Károly király megbízottjának, Hamilton márkinak.⁶ A *General Assembly*

1618 után húsz esztendővel, 1638. november 21-én Glasgow-ban ült össze először. Hamilton távozása után decemberben a *General Assembly* Henderson hathatós közreműködésével eltörölte a perth-i cikkelyeket, a püspöki rendszert, elítélte az arminianizmust⁷ és letette az összes püspököt. Canterbury-ben William Laud⁸ ekkor gyűlölte meg igazán Henderson nevét.⁹

Henderson 1639 januárjában otthagyván hosszú leuchars-i szolgálatát, Edingburgh főtemplomának (*High Kirk*) vezető lelkésze lett. Ekkor írta az általam vizsgálándó „*A Skót Királyság Nemeseinek, Báróinak, Polgárainak, Lelkészeinek és Közrendűinek Tiltakozása, Cáfolván az ő és eljárásuk bűnösségét, amellyel vádolja őket a legutóbbi, 1639. február 27-én Angliában kiadott Nyilatkozat*” című¹⁰ munkáját, amelyet széles körben terjesztettek Angliában, sokakban a skót „covenanterek” iránti rokonszenvet ébresztve.¹¹

1639. augusztus legvégén az edinburgh-i parlament előtt hirdetett ígét, 1640 januárjában az edinburgh-i egyetem rektorává választották. Haláláig évente újraválasztották erre a tisztségre, s az egyetem anyagi és tudományos gyarapodásához jelentős mértékben hozzájárult.¹² Az Aberdeenben tartott *Kirk*-közgyűlésen nem vett részt, mivel a skót hadsereget kísérte „a püspök második háborújába”. (Miután a skót presbiteriánusok az episzkopális egyházi hierarchiát, a püspöki rendszert kívánták végérvényesen eltörölni, elsődlegesen St. Andrews érsekének és a többi püspöknek „zsarnoki uralma” ellen vívott harcnak állították be a háborújuk különböző szakaszait.) Ehhez az időszakhoz kötődik az e cikkben szintén tárgyalni kívánt „*Tiltakozás a Skót Királyság Rendjeinek részéről április 16-án Anglia Parlamentjének a Jelen Bajokat Érintően*” című röpirata is.¹³

Miután a skótok Newcastle-be bevonultak, Henderson a riponi békekötéshez vezető tárgyalások egyik kulcsszereplője volt.¹⁴ 1640 novemberében Henderson öt társával Londonba utazott azzal a nyilvánvaló céllal, hogy prédikációikkal szimpátiát váltsanak ki az angolokban a skótok sorsa iránt. Mivel egy pamfletet és egy „deklarációt” is írt londoni tartózkodása során, védelmébe véve a főpapság befolyása elleni skót fegyverfogást,¹⁵ kivívta a király haragját. Henderson még további három presbiteriánus szellemiségű röpiratot fogalmazott Londonban, majd 1641 júliusában visszatért szülőhazájába. Augusztus 14-én I. Károly megérkezett Edinburgh-ba. Hendersont királyi káplánná és a Holyrood Palota főesperesévé nevezték ki. Ezúttal több ígéhirdetésével újból elnyerte az uralkodó tetszését. 1643 februárjában Oxfordban járt, a skót-angol presbiteriánus szellemi egység ügyét előmozdítandó, de nem sok sikerrel. Májusban visszatért Skóciába, a híres Montrose grófját igyekezett meggyőzni arról, hogy ne szakítson a „covenanterekkel”. Henderson ezúttal sem ért el eredményt.

Az ún. *Ünnepélyes Liga és Szövetség (Solemn League and Covenant)*, amelyet Henderson és Wariston vetettek papírra a skót-angol vallási unió érdekében, kezdetben kedvező fogadtatásra talált. Henderson december 27-én már a *House of Commons*-ban prédikált a „pápista babonák” ellen. Megjegyzendő, ezek közé sorolta Kálvin személyes meggyőzésének megfelelően a karácsony időhöz kötött ünneplését is. Másrészt az egyre erősödő independens (kongregacionalista) irányzatot szektának minősítette – ismét csak kálvini szellemben –, és azt a leghatározottabban elítélte.

1645 januárjában Uxbridge-ben találjuk a neves lelkészt, ahol a királlyal való tárgyalásokon vett részt. Ezek sikertelenek maradtak, mivel a royalisták a püspöki rendszerhez ragaszkodtak. 1645-ben Skócia és London között ingázott Henderson. Amikor 1646 májusában I. Károly király megadta magát a skótoknak, Hendersont Newcastle-be küldték, hogy rávegye az uralkodót a *Solemn League and Covenant*

elfogadására. Károly készségesnek mutatkozott a Hendersonnal való eszmecserékre, s összesen öt levelet írt neki, míg Henderson hármat a királynak. Ezt a levélváltást már 1836-ban kiadták Edinburghban.¹⁶ Végül a király a püspöki egyházszervezet kérdésében hajthatatlan maradt, Henderson egészségi állapota pedig egyre rosszabbodott. 1646. aug. 19-én hunyt el Edinburghban. Nem meglepő, hogy őt is a középkori ferences templom (*Greyfriars*) helyére épült, a reformáció után elsőként felszentelt protestáns templom cintermébe temették.¹⁷

1639. évi röpiratát Henderson saját korának, a konfesszionális ortodoxiák időszakának aligha meglepő felütésével kezdi művét. Isten magasságos tervei nem kifürkészhetők, de kinyilatkoztatva akarátát. Ez jó alapot ad a feltételezésre, hogy „az Úr nagy dolgokat tervez végrehajtani a földön”.¹⁸ Figyelembe kell vennünk, milyen jeleit látja az isteni terveknek. Úgy érvel, hogy a többi reformált egyháznak nyújtott kehely most Skóciára vár.¹⁹ Egyértelműen a Jézusnak az Atyaistentől készített Olajfák-hegyi keserű pohárról van szó, ezt minden pamfletolvasó azonnal érthette. Ez jól példázza a Glenn Burgess által megkülönböztetett kora újkori politikai nyelvezetek közül a teológiai, amelynek Burgess szerint a közérthetőség volt a legfőbb előnye.²⁰ Nem a hittudomány akadémikus, elvont nyelvét jelentette, hanem a szószékről történő igehirdetéssel való rokonságot. Mindenki számára ismerősen csengett. Hozzátehetjük, így nyilván a pamfletírók is szívesen felhasználták.

A röpirat alaptémája: a *Kirk* kegyes választ várt legutóbbi – és minden egyes – *supplicatio*-járá. Ehelyett az adott év, 1639. február 27-én, amint arra a pamflet alcíme is utal, a király elítélte a *Kirk* remonstránsait, az irat templomokban való felolvasását is kötelezővé téve. Henderson a királyi elítélést olyan iratnak nevezi, amely semminemű új, addig megválaszolatlan vádat nem tud ellenük előhozni. A régi vádatkat öfelsége megbízottjai révén már részletesen cáfolták, de most ezen irat arra vállalkozik, hogy újfent tisztázza a skót egyház híveinek álláspontját, tiszta szándékát.

Alexander Henderson rezignáltan leszögezi: semmilyen hiteles tájékoztatás nem várható a „prelátusoktól, apródjaiktól és élősködőiktől”. Különös csengésű mifelénk a vallási köntösre és társaira való utalás, mindenesetre a lelkész ekképp ír: teljesen hamis az az állítás, hogy lázadók módjára „Öfelsége királyi hatalmát fel akarjuk forgatni a vallás ürügye alatt”. Ekkor jön elő elsőként a pamflet legfontosabb üzenete: csakis „hitvallásunkat és nemzeti szövetségünket” (*Covenant*) védelmezzük. Ebből következik, hogy a hírhedtté vált, arminianus szellemiségű szertartáskönyv és a püspöki kormányzás visszautasítása elengedhetetlen, mert ezek felforgatják „Isten tiszteletét és az egyház fegyelmét”. A szerző siet aláhúzni: mindez semmiképp nem jelentheti a királyi hatalom elleni lázadást. Majd folytatja: „Az igaz királyi hatalom pillérei a vallás és az igazságosság, amelyet eskünkkel megerősítve mindig is igyekeztünk támogatni, s bizonyosak vagyunk afelől, hogy amennyiben ezeket békében hagyják, látható lesz az egész világ előtt, mennyire támasztékai Öfelsége trónusának.”²¹

Henderson visszautasítja, hogy a skót „covenanterek” „áruló, perverz, lázadó és ellenséges” erők volnának, amint azt is, hogy a *Covenant* az Isten felkentje (a szertartás közismerten az Ószövetségre megy vissza) elleni összeesküvés, céljuk pedig „Anglia jó alattvalóinak leigázása”. Ezután ismételtelen cáfolatát adja lázadó mivoltuknak: „Isten látja a szívünket”, a királyt a „covenanterek” úgy tisztelhetik csak, ha bárminemű lázadást elvetnek. Ugyanakkor „ellentámadásba” megy át, kifejtve, hogy a „canterburyánusok” egyoldalú tájékoztatása az uralkodót teljesen félrevezeti. Hasonlata szerint így felborul az állam hajója, s vele együtt a kormányos, a Laud-féle frakció által oly álságosan emlegetett király is.

A „visszavágás” része az is, hogy rátér saját sérelmeik (a korban visszatérően a „*grievances*” szót használták) felsorolására: főpapjaik felbolygatják az istentiszteleti rendet, a *Kirk* rendjét, a tanítást tévelygessé alakítják, püspöki zsarnokságot vezetnek be, emberi kitalálásokkal kívánják helyettesíteni Isten igéjét, mindezeket túl pedig az állam legfőbb irányító szerveit kisajátítják. Mindennek céljából „megalkottak egy szertartáskönyvet, hogy azt a királyság minden templomában használják mint Isten nyilvános tiszteletének egyedüli formáját”. Ezen ágendás- és imakönyv ellen senki nem szólhat, aki mégis megteszi, azonnal elveszti lelkési állását. A püspökök ellen sem emelhet senki szót.²²

A lelkész érvelésének egyik jól megfigyelhető motívuma, hogy kiemeli, minden törvényes és rendes utat végigjártak. A röpirat címében is szereplő „nemesek, bárók, polgárok, lelkészek és közrendűek” alázattal kérelmezték „Őfelsége Tanácsának Lordjait”, hogy kérvényüket terjesszék a király elé, azonban semminemű érdemleges válasz nem érkezett, csak az egyébként teljesen békés gyűlés, a *General Assembly* határozott elítélése. Ezért a kérvényezők eltökélték, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött ünnepélyes „nemzeti esküjüket és Szövetségüket”, amint folytatni fogják buzgó imáikat is, és újabb kérvényt intéznek a királyhoz, hogy engedélyezni kegyeskedjék a *General Assembly*-t és a parlamentet Skóciában. Ezek a fórumok a sérelmek orvoslásának szokásos helyei.²³

Röviden ki kell térnem a kálvinista „*covenant theology*” másik elemére, amelyet viszont már a skót presbiteriánusok is magukénak éreztek. Azt olvastuk, hogy megújítják Istennek és Istennel kötött szövetségüket. A *Vindiciae, contra tryannos* című hugenotta ellenállás-elméleti írás a legjobb példája annak, hogy a kálvini szövetségi teológia megértéséhez nevéhez illően nem a szerződés, hanem a szövetség a kulcs. Isten szerepe a *stipulatio*, kezdeményezésére a fejedelem ígéretet tesz az igaz vallás feletti öröködsre. Az alattvalók, akiket királyukhoz hasonlóan egy másik, külön szövetség köt Istenhez, szintén megígérik, hogy az igaz („kálvinista”) vallásban maradnak. A *Vindiciae* ezt ahhoz hasonlítja, amikor a hitelező kezes állítását követeli. Legyen bár az uralkodó vagy a nép az a fél, amelyik ígéretét szegi, az ezzel járó következményeket a másik félnek is viselnie kell. A királyt és népet mindenekelőtt az köti össze, hogy mindkettő szövetségre lépett a Mindenhatóval, akinek egyszerre felelősek ugyanazért. Emellett a fejedelem közvetlenül is megígéri népének az Isten törvényeinek megtartását. Alattvalói (*subjecti*) neki azt ígérik, hogy amíg az isteni törvények szerint jár el, engedelmeskednek.²⁴ Mindebből könnyűszerrel levezethető volt az uralkodónak való ellenállás.

Henderson aligha tévesztette szem elől ezt a kálvini-kálvinista szövetségelméletet és ennek implikációit. Ezért is írhatta közvetlen folytatásként, hogy amikor számtalan petíciójuk hatására őfelsége küldöttje jelenlétében, királyi engedéllyel a *General Assembly* összeülhetett, akkor sem tárgyalhatták sérelmeiket szabadon, ahogy azt „Krisztus megengedte”. Érdekes ez a „*which was warranted by Christ*” kitétel. A Szentírásból nehezen vezethető le ilyesmi, hacsak nem az apostoli testületnek az iskarióti Júdás árulása utáni kiegészítésére gondolunk. A feloldást abban látom, hogy Henderson a krisztusi jóváhagyás után így folytatja: „és ahogy azt a közjó (*public weale*) előírja”.²⁵ Ez már bevallva, bevallatlanul is a *lex naturalis* szférája! A Bibliából nagyon is következik a fejedelemnek az a kötelezettsége, hogy a közjót szolgálja. Sőt, biblikus alapon érvelhetünk általában a közjó mellett. A Henderson által említett „*publick weale*”, mely a *res publica* fordítása, gondolatilag rímel a „*common weale*”, „*commonweal(e)*”, „*commonwealth*” szavakra. Az utóbbi közismerten a 17. század

közepének brit politikai válsága, a köztársaság idején jelenik meg. A Kantorowicz által kifejtett, a király két teste koncepcióból következő „*body politic*” („*corpus politicum*”) mellett éppen a „*commonwealth*” jelölte a 17. században angolul az államot,²⁶ nem csupán a szintén használatos „*state*” szó, amelynek leszármazási tábláját a legtöbb európai nyelvben Paczolaty Péter vezeti végig.²⁷

Henderson azt írja tehát, amikor a *General Assembly* végre összeülhetett, nem tárgyalhatott szabadon, sőt „azóta hadakkal és Angliából ellenséges invázióval fenyegetnek bennünket”. Itt jelenik meg elsőként a később még többször előforduló „törvényes és szükséges védelem” kifejezés („*lawfull and necessarie defence*”). A szerző siet hozzáfűzni: „messze vagyunk attól, hogy rátámadjunk szomszédainkra vagy ártunk nekik”. Ugyanakkor kézenfekvő, amennyiben a gonosz tanácsadók cselszövésére (!) a király nem védelmezi népét, a politikai közösségnek önmagát kell megvédenie. Ez a tomista gondolatmenet protestáns adaptációja. Az államnak, a politikai közösségnek van egyfajta teleológiai szerepe, elidegeníthetetlen joga, hogy önnön magát megvédelmezze. A tomisták ezt úgy fogalmazták meg, hogy *ex vi iuris naturalis* megilleti az államot az önvédelem joga éppúgy, mint az egyént is.

Alexander Henderson sorra cáfolja a „covenanterek” ellen felhozott „aljas” vádakot: kifejti, hogy sosem lázadtak a királyi hatalom ellen, éppen ellenkezőleg! Tisztelettel említi „Öfelsége szent személyét”.²⁸ Kálvin, Béza, az angol Peter Martyr és a skót John Knox is azt vallották, hogy istentelen parancsot nem szabad végrehajtani.²⁹

A lelkész a „canterburyánusok” azon állítására, hogy állami jóváhagyás nélkül semmilyen egyházi szerződés vagy szövetség nem érvényes, azt írja, hogy ezt az erastiánus (bár nem használja a korban közkedvelt elnevezést) álláspontot már oly sok egyházi és világi szerző cáfolta, hogy felesleges kitérnie erre.³⁰ Erastus Tamásról (1523–1583) Szántó György Tibor emlékezik meg.³¹ Ennek az Angliában hivatalosan 1534-től (*Act of Supremacy*) létező államegyházi berendezkedésnek ellenpontjaként az ultramontán katolicizmust nevezhetnénk.

Henderson egyértelműen tagadja, hogy az általa ismert skót *Kirk*-tagok közül bárki is visszautasította volna, hogy letegye az alattvalói hűségesküt.³² Kiemelendő, hogy a természetesen protestáns származás szerinti ötödik parancsolatból eleve fakad az uralkodó iránti köteles hűség. A 16–17. században ezt a parancsolatot tágan értelmezték, s egyáltalán nem csupán a vér szerinti szülőknek köteleesen kijáró tiszteletet értették rajta, hanem a szolgák és szolgálók, valamint az uralkodó, az állami felsőség iránti tiszteletet és engedelmisséget is. G. J. Schochet Luthert és Kálvint említi, akik ugyanígy vélekedtek e parancsolatról, továbbá a puritán lelkészek többségét.³³

Más kérdés, hogy biblikus, összkeresztény szellemben „figyelmezteti” az uralkodót: a hit tisztaságára saját *regnumában* elsődlegesen neki kell ügyelnie, s Isten az ítéletnapon ezt számon kéri rajta. A Walter Ullmann által petrinológiának elnevezett teokratikus pápai érvrendszerben ugyanígy ez az elsődleges céltételezési feladata a keresztény fejedelemnek, mint a protestáns gondolkodásban.³⁴ Amennyiben ez így van, a maga által egyedül helyes ecclesiológiájának tartott *Kirk*-ben látott „újítások” miatt joggal borzad el Henderson, állítva, hogy a vallásban való újítás minden más újításnál iszonyatosabb. A „*service-book*”-ról azt írja, hogy az „*innovation of religion*”. Büszkén említi, a *Church of Scotland* nem *tabula rasa*, létezik a *Kirk* által elfogadott istentiszteleti rend.³⁵ Eszerint rendbontásnak számít minden újítás.

Feltétlenül szükséges röviden elidőznünk az „*innovation*” szónál. A „*reformation*” elnevezés az őseredeti – vallási értelemben vehetjük úgy is, hogy orto-

dox, igaz hitű – lényeg megőrzését, sőt leginkább annak megerősítését jelentette. A reformátorok éppen ezért tiltakoztak a „hitűjítő” kifejezés ellen. A reformáció nem „hitűjítás” az ő szemükben, hanem hitmegújítás. Nem áll ez a protestáns reformációs igény messze a katolikus reform(áció), megújulás azon ősi alapelvétől, hogy „*Ecclesia semper reformanda*”. Ezzel szemben az „*innovation*” („újítás”), „*novelty*” vagy „*noueltie*” („újdonság”) szavak a lényeg elvesztését implikálták, mindenképp negatív, pejoratív tartalmat hordoztak. (VI.) I. Jakab skót–angol király 1604-ben Londonban elmondott parlamenti beszédében éles hangon ítélte el az újdonságokra fogékonyakat, de főként a „Kiválás párttűtő felforgatóit és az állam Rendbontóit” („*factious stirrers of Sedition, and Perturbers of the common wealth*”).³⁶ Mindezek a szavak és származékaik I. Károly *Eikon Basiliké*-jében is felbukkannak.³⁷ A saját „canterburyánus” részérdekeiket gátlástalanul hajszolókról írt bírálatot Alexander Henderson is az „*innovation*” szóval. A „frakció” és „újítás” kifejezéseknél keresve sem találhatnánk a korban rosszabb csengésűeket.

Azt azonban öntudatosan elveti, hogy *Covenant*-jük révén hazaárulók volnának, továbbá ezáltal bárminemű világi, főleg királyi hatalmat akarnának maguknak vindikálni. Érthetően sérelmezi viszont, hogy Canterbury-ben azt vallják, a királyi hatalom csak abban az esetben állítható vissza jogaiba Skóciában, ha fegyveresen támadnak az északi királyságra. Márpedig az ágendás könyvet „az Assembly tévedésektől, babonáktól, bálványimádástól és keresztyénietlen zsarnokságtól hemzsegőnek nyilvánította”. Itt következik Henderson „huszárvágása”: ha ezt aláírjuk, ha ehhez hozzájárulunk, a mi lelki üdvünkért felelősséggel tartozó szeretett uralkodó „mennybe jutását” veszélyeztetjük! Ezen döbbenetes érvt kiegészíti még azzal, hogy ekképp megnehezítenék a királyné áttérését, a *Covenant* híveinek szemében nyilván a francia Henrietta Mária megtérését az igaz – nem „pápista” – hitre. Ráadásul az összes, a *Kirk* tagjainak békéjéért imádkozó testvéregyházat megsértenék. A legfontosabb pedig, hogy aláírásukkal saját üdvösségük is végveszélybe kerülne, gyermekeikre iszonyú örökséget hagynának, gátolnák a „Seregek Urának” munkáját, Krisztust megfosztanák bírói és királyi hatalmától, végül pedig ellenszegülnének a Szentléleknek.³⁸ Ez utóbbi a teológiában az igazi halálos bűn, mely nem bocsáttatik meg sem ezen, sem a másvilágon,³⁹ éppen ezért Henderson kijelenti: legyen átkozott mindaz, aki az Igét megveti és a velük barátságos angolok ellen hadba vonulna, hacsak nem a skótok vallásának, szabadságainak és életének védelmezésére.⁴⁰

Ezen a ponton szükségesnek érzi a különbségtételt zsarnok és nem zsarnok között. Létezik „Király, aki Királyságában lakik, és fülét mindkét párt előtt nyitva tartván, helyesen tájékozódik”. Létezik „Király, távol tőlünk, más királyságban, aki csak az egyik félre hallgat, és így félrevezettetik ellenlábasaink által”. Újabb „királytípus”, amelyik a királyságot védelmezi a lázadókkal szemben. Megint más az az uralkodó, aki ügyet sem vet hű alattvalói alázatos kérvényeire, sőt hadakat indít ellenük. Van király, aki ellensége saját és népe vallásának, s csak saját kedvét keresi. Végezetül van a „mi királyunk”, aki velünk együtt ugyanazt a vallást örömmel vallja, ragaszkodik atya jó példájához és saját esküjéhez, miszerint megvédi alattvalói életét, vallását, szabadságát és törvényeit.⁴¹

Kulcsfontosságú mondatot ír le Henderson a következőkben, amennyiben úgy nyilatkoztak, hogy királyukhoz a skót presbiteriánusokat „természetes és hűséges szeretet” („*naturall and loyall affection*”) fűzi. Ezzel összhangban állítja: legnagyobb fájdalmuk, hogy „Őfelsége királyi Nevével oly messzemenően visszaélnék a gonosz emberek”.⁴² Semmiféle álszentséget nem szabad itt feltételeznünk, Henderson vaiúban

mélyen tisztelte uralkodóját, s éppoly mélyen vetette meg a „canterburyi frakciót”. Az érdekes azonban a „természetes” szeretet. Ez megint a *ius naturale* szférája. A „természetes” szó a „*nascor, nascere*”, azaz „születni” igéből származik: „*naturalis*”. Guenée megállapítása, hogy „a késő középkori európai államok többségének ereje abból adódott, hogy lakosaik számára természetesnek tüntek”.⁴³ Természetes alattvalók azok voltak, akik az adott *regnum*-ba beleszülettek. Ennek következtében – ahogy Henderson fenti kifejezéséből is kiténik – a *rex*-hez hűséges, iránta engedelmes alattvalóknak kellett lenniük, hiszen a királyságba mint országba éppúgy beleszülettek, mint a király a királyságba annak területi jellegét és *officium*-át tekintve egyaránt. Tomista alapon – ettől főleg a 17. században a protestáns teoretikusok sem félték már – a természet törvénye mindenki számára előírja, hogy lojális legyen a *communitas perfectissima*, az állam és annak kormányzó uralkodója iránt. Ezt vallja Alexander Henderson is.

A röpirat írójának érvelése szerint a gonosz tanácsadók ármánykodása folytán „ez a Sziget, amely oly hosszan élvezte a béke áldását, véres mezővé és közös ellenségünk zsákmányává változott”.⁴⁴ A „közös ellenség” nyilván a laudianus párt, angolok és skótok számára egyformán. Az a gondolat, hogy a belülről gyenge, széthúzó ország a külső ellenség könnyű prédája, a 16. századi, elsődlegesen angol politikai gondolkodás egyik alaphangja volt. Vérbeli abszolutista gondolatot a 16. század Angliájában aligha találunk, de mindenképpen jelen van a politikai felsőség iránti engedelmesség, a jól kormányzott és rendezett állapotú királyság („*well-settled monarchy*”, *république bien ordonnée*) gondolata. Ez köszön most vissza a 17. századi skót Henderson írásában azzal a jelentős eltéréssel, hogy ő éppen az ellenállást igyekszik igazolni, míg a 16. századi angol politikai gondolkodók ezt tiltották, ha nem is abszolutista alapon.

A legutolsó bekezdésben a fentieknek megfelelően „az Úr munkájának” nevesi önvédelmüket, fegyverfogásukat. Ismét költői és egyben felháborodott a kérdésözön. Ne lenne törvényes az önvédelem? Nincs joga a skótoknak megelőzni vagy visszaverni azzal az ellenségek csapásait? Nem lehet kivenni a fegyvert azok kezéből, akik arcátlanul a királyt saját alattvalói ellen indítják hadba? Nem biztonságosabb mind a király, mind a királyság számára a védekező háború, melyben csatában legyőzik az ellenséget? Mintha Panormitanus „*vim vi repellere licet*” tételét. Henderson nem riadt vissza akár a katolikus kánonjogból meríteni érveit. Hivatkozik is a természeti és a tételes törvényekre összesen nyolcsornyi latin idézettel, amely keretet ad érveinek. Az idézet így kezdődik: „*ad defensionem sufficit, quod praecedat offensa vel justus timor offensae*”.⁴⁵

Mielőtt a zárósort leírná Henderson, hogy ti. „Javítva a generall Assembly által, Mr. A. Jhonston Clark révén, Edinb., 1639. március 22-én”, egy inkább fenyegetően hangzó, bár – kétségünk nem férhet hozzá – kegyesnek szánt mondatot is beiktat. Eszerint a „covenanterek” kérik Istent, hogy a fegyverek eldobása mielőbb bekövetkezhessek, mielőtt még „a gyógyíthatatlan szakadásra” sor kerülne.⁴⁶

Ezt a „gyógyíthatatlan szakadástól” való félelmet Alexander Henderson másikkal, általam vizsgálándó röpirata alaphangjának nevezhetjük. Említettem, hogy ez a mű akkor született, amikor a skót hadakat „a püspökök második háborújába” kísérte. Amint a már tárgyalt pamflet esetében, itt sem áruja el Henderson szerzőségét. Ez ismételtelen egyezik G. Orwell már idézett műfaji besorolásával, amelyből ezúttal azt emelem ki, hogy a pamfletek szerzői előszeretettel maradtak névtelenek, ezáltal is növelni kívánván írásuk népszerűségét.⁴⁷ Amíg azonban az eddig nagyító alá vett „Remonstrancia” pontos kiadási helye, ideje és kiadója beazonosítható volt (Edin-

burgh, James Bryson nyomdájára, 1639-ben), a most „terítékre kerülő” röpiratról ez nem mondható el. A munka teljes címét már említettem; röviden „*Tiltakozás*”-ként utalok rá a továbbiakban. A cím egyértelműen árulkodik arról, hogy kikhez, milyen fórumhoz fordulnak segítségért a skót presbiteriánusok.

Ezzel tökéletes összhangban áll a mintegy „programadónak” szánt bevezető mondat: ebben csupa nagybetűvel szereplő „SZIGET” („ILE”) szót találunk. Kétség nem fér a folytatáshoz: a Jakab király által is előszeretettel emlegetett földrajzi-vallási-kulturális egységet képező szigetország egészéről van szó.⁴⁸ Isten legnagyobb áldása elsősorban természetesen a közös angol-skót „Keresztyén Hit” (nyilván reformált változatában), másodsorban „a két Királyság Uniója, egy Fő alatt”. Az egység ráadásul – teszi hozzá Henderson – a vallás tisztasága mellett és vérontás nélkül ment végbe, ez a Mindenható különös kegyelme. Miközben egész Európa vérben fürdött, a „Szigeten” béke honolt, és a bőség áldását élvezték az emberek. Sajnos – bár az ellenség és „a szomszédos Államok” emiatt egyaránt irigyelték az 1603 óta perszonális unióban álló két országot – sem Skócia, sem Anglia nem használta ki okosan a „ritka mennyei áldást”.⁴⁹ Mivel ebben az 1640-ben írt pamfletben Henderson jelentős részben ismétli az előző esztendőben írt és közzétett másik röpirat gondolatmenetét, felesleges volna megismételni. Igyekszem csak röviden utalni a Henderson által használt képekre. Emellett természetesen kitérek majd az új gondolatokra is.

Egyszóval az „irigység”, az „istentelen emberek” és a testvérháborút szítók, az „éket verők” („*men of separation*”) a zsákmány reményében „a Királyt elválasztják népétől”. Egyértelmű, hogy itt is a főpapok bitorló hatalmáról van szó.⁵⁰ Céljuk – íme az előző röpirat fő mondandója – „a Vallás megváltoztatása” és az „Állam kormányzatának felforgatása”. Nem véletlenül következik itt az, hogy a „természetes” – láttuk, fordíthatjuk születettnek is – fejedelem elsődleges kötelessége „a Vallás tisztasága felett örködni”, csak másodlagos feladata az istenfélő kormányzás. Márpedig, ismétli a szerző, az uralkodó engedi néhány ember „trónbitorlását”. Ez, jegyezzük meg, az *Act of Supremacy*-val is ellenkezik. Nem nehéz kitalálnunk, kire gondol, amikor „különös-képpen egy Főpapot” említ, egyelőre név nélkül. A petíciók süket fülekre találnak, tehát, az „angol testvéreket” módszeresen félretájékoztatják, s „azon emberek gonosz tanácsára” öfelsege haddal vonul Skócia ellen.⁵¹ Ez egytől egyig önisméltés, de jól illeszkedik a gyűjtő szándékú röpiratok műfajához.

Csak részben új Henderson azon érvelése, hogy a külföld nem érti, miként létezhet, hogy két ily közeli, sok szállal, érdekekkel, jóakarattal megáldott ország, mint Anglia és Skócia, így kijátszható egymás ellen. Még a természetes király (!) természetes alattvalói (!) elleni hadbavonulásakor is lojalisak maradtak – állítja Henderson, annak ellenére, hogy „egy nyomorult Prelátus” bosszút szomjazott ellenük. Az uralkodó szembefordítása saját alattvalóival teljes bizonytalanságot idéz elő: „egy Király szavának népe felé az igazság orákulumának kell lennie”.⁵² Ez az E. H. Kantorowicz által bemutatott *Iustitia Mediatrix* királyi szerepkör, szolgálat.⁵³ Egyúttal azonban ezt Henderson a „megállapodások”, „ígéret”, „hit” szavak felsorolásán és fokozatos jelentésbővítésén keresztül mintegy a transzcendentális – A. O. Lovejoy kifejezésével élve –, „kozmosz” szférába is emeli. Ha az isteni örökigazság nem érvényesül a földön, megrendül minden bizalom, minden földi és mennyei, „kozmosz harmónia”.⁵⁴ A szószegés ezért Henderson szerint is botrány, mivel az ígéretek megtartása „minden emberi társadalomban az alapot képezi, és szent és sérthetetlen a Hitetlenek és a Törökök között is”.⁵⁵ Tudvalévő, hogy az ottománok emlegetése – Luther *kezdeti* állásfoglalását (Isten büntetése) leszámítva – az egyik legfontosabb korabeli rémkép volt szer-

te a keresztény Európában. Angliában például a zsarnokot rendszerint „törökszerű” („*Turk-like*”) jelzővel illették. Annál érdekesebb, hogy a katolikus keresztény teológia – mindig is vallott, de – „ki nem prédikált”, a II. vatikáni zsinattal egyértelműen leszögeztetett meggyőződése szerint a muszlimok és zsidók nem sorolhatók a „hitetlenek” közé. A „hitetlen gyaur kutya” évszázadaiban ezt a köznép aligha tudhatta. Vajon tudja-e ma a hívő katolikusok döntő többsége? Alexander Henderson viszont külön emlegeti a „Hitetleneket” és a „Törököket”.

A pamfletben itt találkozunk első ízben a még sokszor visszatérő „mesterkedés” („*designe*”) kifejezéssel, amely – bármilyen pejoratív jelző vezesse is be, s ezekkel Henderson a röpirat során nem fukarkodik – természetesen mindig a „canterburyánusokat” jelenti. Ezen a helyen az írásban megjelenik a másik röpiratból hiányzó „a Királyság Alaptörvényei” („*The Fundamental Laws of the Kingdome*”) elnevezés. Ez az egyik leginkább képlékeny szóösszetétel a korban. A franciák mindvégig beleértették a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét és a száli törvénykönyv által megtiltott nőági örökösödést (*lois fondamentales*). Angliában a Magna Charta éppúgy szerepelt alaptörvényként, mint annak csak egyetlen, bár meghatározóan fontos írásbeli manifesztációjaként is, hiszen az angol ősi, történeti, íratlan alkotmány köztudottan szokásjog. Ekképp maga a *common law*, az angol közös jog is jelenthette az alaptörvényt. Annak meghatározása, hogy a skótok mit értettek a *leges fundamentales*-en, nem egyszerű feladat, Hendersonnál maradvá viszont egyértelmű, hogy ő a „Vallás és az ősi Szabadságjogok” tiszteletben tartását sorolta ide. Mivel alázatos kérések el sem jutnak a király felséges füleihez Canterbury érsekének és az uralkodót körülvevő „erőtlen Pápista Frakció” miatt, így elfojtják a „szabad Alattvalók jogos szabadságát” éppúgy, mint [a király] „valamennyi Királyságában az igaz reformált Vallást”. Erre Henderson egy minősítést ismer: „ördögi mesterkedés” („*devilish designe*”). A legnagyobb sérelem természetesen így az igaz kálvini vallást éri, de a parlament munkájának akadályozása révén a világi ügyeket sem lehet rendezni, noha ez utóbbi még Róma ellenére sem volt.⁵⁶

Aligha sokkolhatta volna jobban Henderson a röpirat olvasóit, mint a korabeli „mumusok” felemlegetésével. Carterburyt Spanyolország és a konkλάβék mozgatják. Az átlagolvasó vajmi kevés ismerettel rendelkezhetett a pápaválasztó bíborosi testület latin elnevezésének eredetéről, így a „*regnante Christo*” állapotban lévő egyház vezető testületének indokolatlan többes száma sem lehetett feltűnő. Akiket tehát bábuként mozgatnak, Laud érsek és társai, „*viperák fajzatai*” („*viperous blood*”).⁵⁷ Jakab király és a kor megkülönböztetett szeretettel használta ezt az ó- és újszövetségi biblikus csengésű vipera-hasonlatot.⁵⁸ A – tehát nem biológiai értelmű – természeti törvényt sok szerző az állatvilágra is kiterjesztette. Jakabnál a vipera az, amely *természetellenesen* ellenszegül szüleinek. Henderson is ezzel a közkedvelté vált vipera-hasonlattal él.

A részérdek-frakció gondolkörében mozogva a pamfletíró *természetellenes* testvérháború, polgárháború szításával vádolja a „canterburyánusokat”. Egyetlen reménye Istenben, hogy – s ez a pamflet egyik legfőbb motívuma – „kötelezettségeink és a kölcsönös szeretetről való bizonyosságunk csakúgy, mint testvériségünk oly szorosán egymásba fonódik és kötődik veletek minden, Isten és Ember, Fejedelem és Nép iránti köteletségben, hogy csakis egy és ugyanazon barátaink és ellenségeink lehetnek”.⁵⁹

Henderson Isten bőséges kegyelmét kéri valamennyi skót nevében, hogy Anglia ismét Európa „fénye” és „irigységének oka” legyen. Ellenkező esetben Anglia ősi parlamentje a királyi hatalommal együtt nevetség tárgya lesz. Nagyon fontos kité-

tel, hogy – sajnos – „egy ideje a Parlamenteket nem az Alattvalók sérelmeinek enyhítésére hívják egybe, s így miközben a gyógyítás volna a feladatuk, csak növelték az ÁLLAM nyavalyáit”.⁶⁰ Henderson minden megnyilatkozása arról tanúskodik, hogy – skótként – kedvére volt a Fortescue által *dominium politicum et regale*-ként „king-in-parliament”-ként azonosított „vegyes vagy kevert” angliai kormányzás, a „mixed constitution”. Kontler Lászlónál olvassuk, hogy Angliában a legfőbb hatalom birtokosa a korona és a parlament együttese, amint azt is, hogy a londoni parlament az igazságszolgáltatói jogkör mellett egy, a 15. századtól kezdődő folyamat során „előrelépett a szuverenitásból való részesedés felé.”⁶¹

Skóciában a parlamenti törvényjavaslatok előkészítése hagyományosan a *Lords of the Articles* feladatai közé tartozott. John Miller meglátása szerint amennyiben a királynak sikerült ezt a testületet a maga számára megnyernie, már nem ütközött különösebb nehézségekbe. Érvelése szerint „a királyi hatalom intézményes akadályai gyengék voltak, szemben a gyakorlatiakkal”.⁶² Jenny Wormald állítja – én ezt a nézetét a leghatározottabban vitatom, mivel 1559–1560 eseményei nem vethetők egybe a már a konszolidáció felé induló királyság viszonyaival –, a skót parlament a közhiedelemmel ellentétben nehezen kezelhető volt.⁶³ Sokkal inkább azt kell figyelembe vennünk, hogy Henderson korában már javában létezett a perszonálunió, de messze volt még a reálunió. Jakab király már Londonból főként Dunfermline grófjának segítségével kormányozta szülőhazáját, ahová köztudottan csak egyszer, 1617-ben tért vissza angliai koronázása után. Folyamatról van szó, de bizonyos a fentiek alapján, Henderson az alattvalók sérelmeire adandó gyógyír legfőbb helyeként tartotta számon általában a parlamenteket.

A pamflet 13. oldalán a szerző a már elemzett „természetes” gondolatkörnek megfelelően mind a skótokat, mind az angolokat „született” (a királyságba „beleszületett”) embereknek („native people”), uralkodójukat pedig természetes fejedelmüknek („natural Prince”) nevezi. A természetes kötelék a legerősebb, mert megfelel emberbe a Teremtő által oltott hajlamnak. Henderson a természetes, veleszületett kötelék szétvágásával vádolja azokat, akik „pápista” módra „idegeneket” („strangers”) használnak fel arra, hogy őfelségét megfosszák megbízható és hűséges tanácsadóitól. Akik ezt művelik, egy „erős Frakció” Canterburyben. A „strong Faction” implikációit tárgyaltam már, most ugyanúgy elítélőek rájuk nézve a fél oldalon belül háromszor előfordul – majd a munka során még sokszor, sok jelzővel ellátott – „mesterkedések” („their designs”) és „céljaik” („their ends”) szóhasználatok.⁶⁴

A „királyi belelátás” (az érintetlen titokról ír a szerző) az államügyekbe Hendersonnál éppúgy, mint egy abszolutista politikai írónál a nép „közös biztonságára”, „közös javára” fordítandó. Ez az *utilitas publica, bonum commune, salus populi* gondolatkör. Figyelemre méltó, hogy Henderson azt írja, a prerogatívákat a fejedelem a törvényektől kapja. I. Jakabként a Stuart-uralkodó parlamenti beszédeiben világossá tette: ha idő kellett is elsajátításához – ezt a közsjogászok eleve lehetetlennek minősítették, ha „laikusról” volt szó –, mindig tiszteletben tartja a prerogatívát is magában foglaló angol *common law*-t.⁶⁵ Bár Henderson skót volt, nem szabad felednünk, az „egész Szigetben” gondolkodott, sőt éppen az angolok rokonszenvét kívánta elnyerni röpirataival. Aligha téves Jakab király és Henderson gondolatai között párhuzamot vonnunk, s ez már a közsjogászoknak sem lehetett *horribile dictu*. A királyi felségjogok az ősi alkotmányként felfogott *common law* rendjéhez igazodnak, abba illeszkednek. A prerogatívákat a „Törvény” elismeri, mintegy „abban léteznek”.

Henderson az ismert „*faction*”-tól félti az „igaz Királyi hatalmat”. Mesterkedésük folytán megfordul a természetes helyzet: a királyi felségjogot nem a törvények biztosítják, hanem a rosszul értelmezett felségjog révén „minden ember és minden Törvény a Fejedelem tetszésének rendeltetik alá”. Itt jelenik meg az írásműben az „*absolute*” szó.⁶⁶ Konnotációja egyértelműen negatív, pejoratív.

James Daly 1978-ban megjelent tanulmánya az „abszolút” szó jelentéskörének változását követi nyomon. Most csak annyit emelhetek ki belőle, hogy Daly kutatásai szerint (VI.) I. Jakab korától felgyorsult az a folyamat, amelynek révén a szó politikai töltetet nyert, mégpedig negatívát. Az „abszolút” szó a 17. század második felében már a „modern”, negatív tartalmat hordozta, teljesen indokolatlanul. Ebben Locke-nak nagy szerepe volt.⁶⁷ Hendersonra ő még nem hathatott, de a jelentésmódosulás folyamata már zajlott. Henderson szemében az abszolút (már nem a régi „*arbitrary*”, „önkényes”) hatalom a „Vallás és az Állam kormányzatának” felforgatására használtatik fel. Újból a rangbeli elsőséget élvező vallás és az istenesen kormányozott állam képe jelenik tehát meg. A hendersoni párhuzam érdekes: miután mind az egyházi, mind a világi ügyek közösen érintik a népet és a királyt, az ezek felforgatásából eredő gondokat is közösen kell viselniük. A fejedelem egyre több hibát (nem bűnt! – jellemző ez Hendersonra) követ el, az alattvalók sérelmei és terhei pedig csak növekednek. Ez a „Fejedelem iránt gyűlöletet” kelt, ami önmagában szörnyű és természetellenes. Ugyanakkor így a nép ősi, a régiektől örökölt jogait, szabadságait veszélyezteti.⁶⁸

Ezekről az ősi szabadságjogokról, közéjük értve a parlamenti tanácskozás jogát is, a „*faction*” azt állítja, hogy egyedül a fejedelem kegyéből, jóindulatából, ajándékából erednek. Tanításuk szerint az alattvalók jogainak fenntartása („*maintenance*”) királyi tetszésen múlik, „és nem az Alattvaló igazi születési jogából”.⁶⁹ A „születési jog” („*birth-right*”) kifejezés az abszolutizmus sok változata közül az egyik leginkább elterjedtnek, az isteni jogalapú abszolutizmusnak kulcsszava volt. A fejedelem egyedül Istentől kapta uralmát, méghozzá „beleszületés” révén. Ha a Gondviselésnek nem tetszett volna, nem született volna meg a trónvárományos, vagy nem érte volna meg trónra kerülésének idejét. Henderson ezt a szófordulatot nem az uralkodó, hanem az alattvalók *természetes*, elidegeníthetetlen jogaként értelmezi. Amíg I. Jakab király 1622-ben megjelöltetett „Deklarációjában” leszögezte, hogy a „*free speech*” nem parlamenti privilégium, a prerogatívák pedig nem vitathatók szabadon, a vita tárgyát nem a prerogatívák és a privilégiumok létének kérdése képezte. Az uralkodó elismerte a privilégiumokat, a *common law* pedig a prerogatívákat. A közös jog biztosította a privilégiumokat, a királyi felségjogokkal együtt ezek a Smith által leírt „*balance*”, a *Jacobean consensus*” tartópillérei voltak.⁷⁰ Hendersontól nem állhatott távol ez az „egyensúlyelmélet”, mégis az 1621. évi parlament képviselői többségének álláspontját visszhangozva az volt a meggyőződése, hogy a képviselői privilégiumok ősi szabadság alapján léteznek, nem a király kegyéből.

Hendersonnak röpiratában még „várnia kellett”, hiszen a szabad szólás jogát csak a *Bill of Rights* tette pozitív törvénnyé.⁷¹ J. H. Hexter állítása szerint a szólásszabadság jogát 1689 előtt mindig úgy értelmezték, hogy sértetlen marad a lelkiismeret szabadsága akkor is, ha tilosak a „félrevezetett” lelkiismeretből adódó lázító megnyilatkozások.⁷²

Ugyanitt Henderson használja a „szabad Királyság” („*free Kingdome*”) kifejezést.⁷³ Ez nála a fent bemutatott szabad szólás mellett – láttuk – mindenképpen jelentette a reformált vallás és a skót szabadságjogok tiszteletben tartását. VI. Jakab skót

király *Trew Law* című munkája – amellyel Patterson meglátása szerint jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a világot autonóm és szuverén államok közösségeként fogják fel a kora újkorban⁷⁴ – a „szabad” szó címben való szerepeltetésével jóval többet igényel, mint a választás elvének kizárását. Ez egy vérbeli abszolutista írásmű, a király hatalmát törvény nem korlátozhatja. Jó okkal tételezhetjük föl, hogy az ellenállási teoretikus Henderson nem osztotta ezt a nézetet. Számára teljesen mást jelentett a „szabad Királyság”, még az uralkodónak való hódolatteljes hűség hangsúlyozása mellett is. Az uralkodó iránti hűség viszont semmi esetre sem áll szemben a zsarnoknak való ellenállás gondolatával, főként ha ezt a hírhedt „frakció” cselszövése váltja ki. Éppen ezért fejezi ki sajnálatát a röpiratíró, amiért a londoni parlamentnek több alkalommal félbe kellett szakítania munkáját. A parlament feloszlata uralkodói jogkör, de Henderson nem rója fel neki, hogy él ezzel a joggal. Kitalálhatjuk: az aljas szándékú frakciót teszi felelőssé.⁷⁵

A most adresszált angol parlamentről azt írja, hogy az fordulópontot fog jelenteni „az egész Sziget, mindkét Királyság” életében. Vagy az addigi legboldogabb lesz, vagy véglegesen felforgatja a közös ellenség céljai szerint az „Egyházat és az Államot” (*Kirk and State*). Természetesnek nevezhetjük, hogy az egyházi szféra megelőzi az államit, amint azt is, hogy e kettő sorsa Hendersonnál (is) egybefonódik. Sokat elárulnak még a szerző nézetéről a további, egymással kapcsolatban álló kifejezések, mintegy az egyik a másikat feltételezve: „a Vallás igazságát szerető emberek”, „a Király tiszte”, „a Királyságok [ti. Anglia és Skócia] biztonsága.”⁷⁶

Henderson úgy nyilatkozik, az ember elkeseredettségében már-már arra a gondolatra jut, Isten tudatosan bünteti népét. Az Ótestamentumból ismerős „Isten ostorai” kifejezést érthetően azokra érti, akik „önös céljaikat” („*private designs*”) „gonosz céljaikat” („*their wicked designs*”) „a Királyságok közös nyugalmanak megzavarása révén” kívánják elérni. Henderson, a „*balanced constitution*” híve elképedve tapasztalhatta, hogy – nézete szerint – parlamentre a „frakció” mesterkedése folytán már alig van szükség Londonban. Mintegy mentőövként sorjázatja a „megosztás” („*division*”), „testvéreitek” („*your Brethren*”), „Öfelsége szolgálata” („*the service of his Majesty*”) szóképeket. Ezek mindegyike a skót–angol egymásrautaltságot, a természetellenes testvérháború elkerülését szolgálja, legfőképp „a Királyságok biztonsága” szókapcsolat. Ennél *expressis verbis* azt írja, hogy „ezek semmilyen megfontalással nem választhatók szét”.⁷⁷

Önisméltés, hogy Canterburyt „az Egyházba és az Államba való belemászással” vádolja. Érdekesen hat ez a „belemászni” („*creeping*”) szó, de jól tükrözi a kortársak többségét nyilvánvalóan ijedelemmel eltöltő alattomoságot, amellyel kapcsolatban nem mulasztja el a „trójai faló” képét sem elővenni. Kik ők egy protestáns országban? Henderson nem marad adós a felelettel, mintegy tovább hergelve röpiratával az olvasóközönséget: jezsuiták, spanyolok, franciák.⁷⁸ A francia „*Auld Alliance*” hosszú évszázadokon keresztül biztonságérzetet nyújtott a skótok számára az angolokkal szemben, csak 1560-ban távoztak a franciák végleg Skóciából.⁷⁹ Figyelemre méltó, hogy Henderson most ezt a „pápista” kötődést is az elrettentés szándékával említi.

Ezután a homloktérben ismét a vallás tisztaságának megőrzése áll, tükrözve a kálvinista szövetségelméletet: balgaság volna Istenről következtetlenséget feltételezni. Soha nem volt utálatosabb szent színe előtt, mint az, hogy gyalázat éri a vallás tisztaságát. Ezen Henderson a szertartásrendet, a szertartáskönyvet és magát az egyházat érti. Ismét tanúi lehetünk az egybefonódásnak valamiféle istenes állam képében: a vallás megzavarása magának az államnak felforgatásából ered – véli Henderson.⁸⁰

A „züllesztés” a Kirk-ben (a *Church of England*-ben is) éppúgy folyik, mint az államban, mégpedig párhuzamosan. A Kirk-ön belüli felforgatásról ezt írja: „ahol ezt valamikor is gyakorolták, biztos jele az Államon belüli változtatásnak és változásnak is”.⁸¹ Az „*alteration*” és „*change*” szavak a már ismertetett „*innovation*”-re és társaira hívelnek, szükségtelen tovább részleteznem ezeket.

Fontos, hogy Henderson az angolokat történelmükre emlékezteti: folyamatosan „a pápista veszély és zsarnokság” ellen kellett harcolniuk. Állítása szerint az érseknek mindig bitorolni akarták Angliában a király *officium*-át. Most már Skócia felett is uralkodni kívánnak a természetes király helyett. Epésen „lelki Atyáknak” („*spirituall Fathers*”) nevezi őket, akik – súlyos ez a vád – a lelkiismerettel manipulálnak.⁸² A „*conscience*” szó, a latin *conscientia*, a lelkiismeret Bainton kutatásai nyomán (Gerhard idézésében) „a reformerek számára semmit nem jelent *scientia* nélkül. A lelkiismeretnek (*Gewissen*) a tudáson (*Wissen*) kell alapulnia.”⁸³ Nem feladatom a *scientia-conscientia* párhuzam korabeli – és azóta is érvényes – katolikus-protestáns értelmezéseit taglalni. Egy bizonyos, Hendersonnak az az érve, hogy a „canterburyánusok” el akarják hitetni mindenkivel, hogy a „*Covenant of Scotland*” a királyi prerogatívát sérti, nagyszerű taktikai fogás volt a részéről. Érvelése elmés: ha ez igaz volna, a pápa és a spanyol király lennének a legelsőök, akik ilyen *Covenant*-okat hoznának létre Angliában és Írországbán is a királyi hatalom gyengítésére.⁸⁴ Érdekes ez a – mondhatnánk – modern kori politikai eszköztárra (is) jellemző kitétel.

Henderson a nevezett „frakció” további módszerének nevezi „a gyűlölet [magvának] elvetését [...] köztük és mások között.” A „másokon” egyértelműen a királyt és az angolokat érti. Szóválasztására fel kell figyelniünk. Eszerint a gyűlölet „belevészetett” („*ingraven*”) a „canterburyánusok” szívébe.⁸⁵ Ezt a szót – tomista, neotomista hatásra – éppen a lelkiismerettel kapcsolatban alkalmazta a kor visszatérően. Ez a gondolati „csavar” megítélésem szerint implicit utalás a főpapok elveteműltségére.

Henderson a közös veszély felismerése céljából utal arra, hogy a két királyság unióját is a két parlament hagyta jóvá, fenntartva az önálló jogrendszereket. A jelen végveszélyben ismét a két parlamentnek kell „Megbízottak” („*Commissioners*”) útján egyeztetniük a közös ellenséggel szembeni harcot. A két parlament felelőssége ezért mindennél nagyobb: meg kell akadályozniuk, hogy a „két Nemzet” saját törvényeiket is elveszítve egymás ellen véres küzdelmet, testvérháborút vívjon. Henderson ezúttal is hódolatteljes Károly iránt: a király e nemes célért bizonyára örömmel hívja majd egybe mindkét ország parlamentjét. Ez fel fogja nyitni az ő „felséges”, mindig az igazságot, igazságosságot és „méltányosságot” („*equity*”) kereső szeméit.⁸⁶ Az *aequitas*-ra való utalás az angol parlamentben ülők számára különösen ismerősnek hathatott. Az angol jog, a *common law* „kisegítő jogorvoslata” az *equity*. Régi maxima volt az „*Equity follows the law*” (az *Equity követi a jogot*), így állítja a Hanbury által felállított rendszer alapján Visegrády Antal, hogy az *equity* a királynak az a kivételes joga, hogy prerogatívája révén kegyelmi úton orvosolja az igazságtalanságokat.⁸⁷

Henderson Skóciát és Angliát együttesen, reálunióban vizionálva „szabad és független Királyságnak” nevezi. Ófelsége tiszte ezen szabadság és a törvények felett őrködni. Amennyiben az alattvalók az ő gonosz tanácsadói indíttatására karddal találják magukat szemben, mind Skóciának, mind Angliának „szükséges és igazságos védelmét” meg kell szerveznie. Szembeötlő, hogy az *arcana imperii*-ből következő, a *necessitas*-ról, a szükségshelyzetről való döntés a középkortól kezdve általánosan elterjedt koncepciójával szemben abban az esetben, ha az uralkodó elmulasztja ezt a vé-

delmet, sőt „Öfelsége erőt elindítják” természetes (!) alattvalói ellen, a „szükségesség” felől való ítélet a parlamenteket illeti. Miután 1707-ig csak perszonális unió volt, ezen Edinburgh és London parlamentjét kell érteni. Ez a döntés ilyenkor „Isten és a világ”, illetve „minden igaz Keresztyén” előtt igazolja őket”.⁸⁸

Henderson a parlamenteket „az Állam nagy Orvosainak” („*the great Physitians of that State*”) nevezi, feladatukat pedig abban látja, hogy Isten és ember előtt világossá tegyék a jelen nyomorúságban az önvédelem – nem véletlenül elsődlegesen „Vallásunk” védelmének – elkerülhetetlenségét és jogosságát, sőt kötelességét. Immár – folytatja Henderson – nem holmi adóztatási kérdésről van szó, hanem életről és halálról. A helyzet oly komollyá fordult, olyannyira megváltozott (ismét a „*changed*”, „*altered*” szavak, ezúttal mint igék), hogy most már „Vallásunk és a Királyság Szabadsága” forognak veszélyben. Az „elvetemült tanácsadók” olyannyira elvakították „kegyes Királyunkat”, hogy csak rájuk hallgatván „elvágtatik az engedelmességnek az a csomója, melynek révén Lelkiismeret szerinti kötelesség fűz bennünket Öfelségéhez és a Törvények megtartásához.”⁸⁹ Ez az idézet azért kiemelten fontos, mert a rómaiakhoz írt levelet idézi: „Annak okáért szükség engedelmeskedni, nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is.”⁹⁰

Ezután olvasunk a „*Consent*” és „*Advice*” szavakról. Ha Henderson abszolutista volna, a „konszenzust” elvetné, a tanácsadást javasolná. Királyhű ellenállási teoretikusként viszont azt írja: „Jó okunk van a félelemre, hogy ami egyetértések nélkül kezdődött, tanácsadásotok ellenére folytatódik majd.” Ezzel a parlament szinte laudianus szellemű figyelmen kívül hagyására utal, miközben az angol parlamentet „*high Court*”-nak, főbírósnak nevezi. Ekképp nyilatkozott a skótok parlamentjéről VI. Jakab király: „a király és hűbéresei főtörvényszéke”.⁹¹ Tudvalévő, hogy a párizsi parlament volt Franciaország központi bírósága. Az angol parlament szerepe ettől eltérő, de tagadhatatlan: valamiféle „alkotmánybírósnak” híján a Lordok Háza a mai napig a főtörvényszék szerepét tölti be az angol jogban.⁹² Henderson szerint ennek a „Főbírósnak”, a londoni parlamentnek mihamarabb perbe kellene fognia a felforgató főpapokat. Itt már leírja – most először – Henderson Laud canterburyi érsek nevét. Addig csak mint „Canterbury”-t emlegette, esetleg „a frakciót”. Néhány sorral feljebb még azt olvassuk, hogy egyetlen ember arcátlanul kisajátítja magának a döntéshozatal jogkörét, ekként Angliát annak „testvére”, Skócia ellen hadba viszi. Ugyanebben a kontextusban elképedve jegyzi meg Henderson, hogy a nemzetközi jogot („*the Law of Nations*”) semmibe veszi Laud, mivel a király által engedélyezett és egybehívott skót parlament követeit lefogják az angol fővárosban. Ezen a ponton a röpirat szerzője vitathatatlanul önellentmondásba kerül. Miközben egészen idáig a közös skót-angol ügyről írt nagy vehemenciával, most „kiesik szerepéből”, és ezt írja: „...mivelhogy mi két eltérő Nemzet és Királyság vagyunk” („*for we are two diverse Nations and Kingdoms*”).⁹³

Henderson a röpirat (*pamphlet, leaflet*) műfaji sajátosságával teljes összhangban újra és újra ismétli érveit, melyek közül mindent felülír „az Isten, a Természet és a Nemzetek Jogával” egybecsengő ön- és honvédelem szükségessége, elkerülhetetlensége. A „pápisták” és „szekértolók” elítélése természetesen nem maradhat el. Tudvalévő, hogy az 1535. évi „hazaárulási törvény”, a *Treason Act* után még számos „*treason law*” született Angliában, amelyek többségét ugyan inkább politikai, mint vallási okok váltották ki.⁹⁴ De ez a lényegen semmit nem változtat. Az angol mellett a skót társadalom is bármikor fanatizálható volt a „pápista-jezsuita” összeesküvés felemlítésével. Sőt, 1559–1560-ban a felülről végrehajtott, Cranmerék és Thomas Cromwellék által

„levezényelt” angol reformációhoz képest a skót vallásváltás tényleg gyors és átütő sikerű volt, főleg, ha a katolikus hiten maradtak arányszámát tekintjük Angliában és Skóciában a 16. század második felében.

A röpiratíró lelkipásztor nem volt egy zsarnokölést szorgalmazó Buchanan (vagy Mariana), nem is volt egy Ravailac. Mindvégig megmaradt I. Károly hűségén. Amikor úgy adódott, hogy az uralkodóval kellett élete végén tárgyalnia, „őszinte szeretettel viseltetett iránta”. Ezeket a szavakat 1960-ban írta róla Marcus L. Loane, Sydney koadjutor püspöke. Igaza volt az életrajzírónak, akinek titulását Henderson – mint láttuk – fiatalon még nem ellenezte. Később radikalizálódott egyházkormányzati kérdésekben. Ugyanakkor bemutatott második pamflete végén nagy lelki nyugalommal ismételte: mindig tiszteletben tartják Isten és a természet törvényét, éppen ezek írják elő az önvédelem jogosságát. Imádkoznak, hogy Károly király távolítsa el a rossz szándékú tanácsadókat.⁵ Ha helyesen tájékoztatják, nem borul fel a *Kirk* és az állam rendje, de a király trónusa sem.

Alexander Henderson mindkét vizsgált röpiratának, „remonstráciájának” kézenfekvő konklúziója a második végén szereplő mondat: egy valóban szabad parlament „Krisztus Evangyéliomának” terjesztését elősegíti, mindkét királyságot megszabadítja a fenyegető veszélytől, a szuverént hatalmasabbá és dicsőségesebbé teszi („glorious”). Érdekes, de nem véletlen, hogy a „gracious” jelző után a későbbi brit himnusz újabb elemével találkozunk. Henderson a skót *Kirk* egyik legnagyobb alakja volt, méltó John Knox és Andrew Melville hagyatékához, méltó Samuel Rutherford és más meghatározó lelkipásztorok nagyságához. Sosem lépte át a Rubicont, úgy volt a zsarnokkal szembeni rezisztencia feltétlen szószólója gyűjtő hatású röpirataiban, hogy egyetlen pillanatra sem hagyott kétséget királyhűségéről. Ezért húzott jól kirajzolódó választóvonalat zsarnok és király közé.

Jegyzetek

¹ Orwell, G. – Reynolds, R. (eds): British Pamphleteers. Vol. I. From the Sixteenth Century to the French Revolution. London, 1948. 7.

² A reformált egyházak, bár a papi rendet mint szentséget természetesen nem ismerik el, használják a lelkészszentelés kifejezést, indokolatlan volna idegenkednünk tőle.

³ www.oxforddnb.com, 1.

⁴ Az elnevezés onnan származik, hogy 1638 decemberében a Glasgow-ban összeülő skót egyházi közgyűlés tagjai ún. Nemzeti Szövetséget („National Covenant”) kötöttek egymással. Ez gondolatilag és jórészt tartalmában is rimelt az ugyanazon év februárjának végén – márciusának elején Edinburgh-ban aláírt „Szövetségre” („Covenant”). Vö. Lynch, M.: Scotland. A New History. London, 1996. 276.

⁵ A mai látogatók ugyancsak meglepődhet a történelmi jelentőségű, 1620 karácsonyára elkészült templom enteriőrjén: Pantokrator-ikon, feszület, gyertyák, festett üvegablakok, latin feliratok, az Úrasztala mellett térdplők. Virágvasárnap református körmenet (!) több templom érintésével, nagycsütörtökön lábmosás szertartása, nagyszombaton vigíliai tűz- és vízszentelés. Ha ezekről Kálvin genfi tanítványa, az Anglián keresztül hazájába visszatérő John Knox, vagy akár a szintén Genfben tanult utóda, Andrew Melville és az egész Covenant buzgó hívei tudtak volna, alighanem Krisztus „templomtisztításának” példáját követték volna.

⁶ www.oxforddnb.com; 3.

⁷ Nevét Jacob Arminius, eredetileg Van Hamem (1560–1609) leideni teológiai tanártól vette. Követőit, akiket remonstrásoknak is neveztek, a Kálvin Jánosnak – egyébként helytelenül – tulajdonított eleve elrendelés tanának „engedékenyebb” felfogása miatt üldözték. Végül a dortrechti zsinat (1618–1619) vetette el ezt a nézetet, helyet adva a kontraremonstráns, azaz gomarista felfogásnak.

⁸ Canterbury arminianusokkal rokonszenvező, a „szentség szépségét” hangsúlyozó prímásérseke volt. 1573-ban született, 1645-ben kivégezték.

⁹ www.oxforddnb.com; 4.

¹⁰ The Remonstrance of the Nobility, Barrones, Burgesses, Ministers and Commons within the Kingdome of Scotland, Vindicating them and their proceedings from the crymes, wherewith they are charged by the late Proclamation in England, Feb. 27. 1639. (A továbbiakban: Remonstrancia.)

¹¹ www.oxforddnb.com; 4.

¹² Uo. 5.

¹³ A Remonstrance Concerning the Present Troubles From the Meeting Of The Estaees Of the Kingdome of Scotland, April 16. unto the Pariament of England. (A továbbiakban: Tiltakozás.)

¹⁴ www.oxforddnb.com; 6.

¹⁵ The Unlawfulness and Danger of Limited Prelacy, or Perpetual Presidency in the Church, valamint The Scots Commissioners Proclamation.

¹⁶ The Papers which passed betwixt His Sacred Majesty and Mr Alexander Henderson, concerning the Change of Church Government at Newcastle, 1646. In: Aiton, John, The Life and Times of Alexander Henderson, Giving a History of the Second Reformation of the Church of Scotland and of the Covenanters, during the Reign of Charles I. Edinburgh, Fraser & Co. North Bridge, 1836. 639–660.

¹⁷ www.oxforddnb.com; 6–9.

¹⁸ Remonstrancia. 3.

¹⁹ Uo. 3.

²⁰ Burge, G. The Politics of Ancient Constitution. London, 1992; 75.

²¹ Remonstrancia. 4–6.

²² Uo. 9.

²³ Uo. 7–10.

²⁴ Garnett, G. (ed): Vindiciae, contra tyrannos: or consering the legitimate power of a prince over the people, and of the people over a prince. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. XXV–XXVI.

²⁵ Remonstrancia. 10.

²⁶ Kantorowicz, E. H.: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957.

²⁷ Paczolay Péter: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos J. Finnország politika-története 1809–1917. Szeged, 1994. 15–19.

²⁸ Remonstrancia. 10–11.

²⁹ Skinner, Q.: The Foundations of Modern Political Thought. Vol. Two. The Age of Reformation. Cambridge, 1978. 213.

³⁰ Remonstrancia. 12.

³¹ Szántó György Tibor: Anglikán reformáció, angol forradalom. Budapest, 2000. 238.

³² Remonstrancia. 19.

³³ Schochet, G. J.: Patriarchalism, Politics and Mass Attitudes in Stuart England. In: The Historical Journal, XII. 1969/3. 424–428.

³⁴ Ullmann, W.: Principles of Government and Politics in the Middle Ages. London, 1961. 38.

³⁵ Remonstrancia. 20.

³⁶ Sommerville, J. P. (ed): King James VI and I: Political Writings. In: Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. 140. (A továbbiakban: King James VI and I.)

³⁷ Kövi Á.: A polgárháború királyi narratívája az Eikon Basiliké tükrében. Kiadatlan diplomadolgozat, Pécs, 1997. 9.

³⁸ Remonstrancia. 21–23.

³⁹ Mt. 12, 31–32. Ismeretes, hogy ez az egyik szentírási alapja a tisztfőtűzről szóló katolikus tanításnak.

⁴⁰ Remonstrancia. 23–24.

⁴¹ Uo. 24.

⁴² Uo. 26.

⁴³ Guenée, B.: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 64.

⁴⁴ Remonstrancia. 27.

⁴⁵ Uo. 31.

⁴⁶ Uo. 32.

⁴⁷ Orwell: i. m. 7.

⁴⁸ King James VI and I. 135.

⁴⁹ Tiltakozás. 1–2.

⁵⁰ Uo. 2.

⁵¹ Uo. 3–4.

⁵² Uo. 4–5.: („The word of a King which should be The Oracle of truth to his people.”)

⁵³ Kantorowicz: i. m. 107.

- ⁵⁴ *Lovejoy, A. O.*: The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea. New York, 1965. 62.
- ⁵⁵ Tiltakozás. 5. („... is the ground-work of trust in all humane society and is sacred and inviolable amongst Infidels and Turks.”)
- ⁵⁶ Tiltakozás. 7–9.
- ⁵⁷ Uo. 8.
- ⁵⁸ *Kiss Gergely – Radó Bálint – Saszhalmi Endre*: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozásához. Pécs, 1997. 21. (A továbbiakban: Abszolutizmus.)
- ⁵⁹ Tiltakozás. 9.
- ⁶⁰ Uo. 11.
- ⁶¹ *Kontler László*: Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, 1997. 54–57.
- ⁶² *Miller, J.*: Britain. In: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 217.
- ⁶³ *Wormald, J.*: Der schottische König Jakob VI (1588–1625). In: Duchhardt, H. (ed.): Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne. Mainz, 1997. 108.
- ⁶⁴ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁵ King James VI and I. 184.
- ⁶⁶ Tiltakozás. 13.
- ⁶⁷ *Daly, J.*: The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-Century England. In: The Historical Journal, XXI. 1978. 231–246.
- ⁶⁸ Tiltakozás. 12–13.
- ⁶⁹ Uo. 12.
- ⁷⁰ *Smith, A. G. R.*: Constitutional Ideas and Parliamentary Developments in England 1603–1625. In: Smith, A. G. R. (ed.): The Reign of James VI and I. London, 1973. 176.
- ⁷¹ *Mackenzie, K.*: The English Parliament. London, 1968. 38.
- ⁷² *Hexter, J. H.* (ed.): Parliament and Liberty from the Reign of Elizabeth to the English Civil War. Stanford, 1992. 44.
- ⁷³ Tiltakozás. 12.
- ⁷⁴ *Patterson, W. B.*: King James VI and I and the Reunion of Christendom. Cambridge, 1997. 28.
- ⁷⁵ Tiltakozás. 13.
- ⁷⁶ Uo. 14.
- ⁷⁷ Uo. 14–15.
- ⁷⁸ Uo. 15.
- ⁷⁹ *Lynch*: i. m. 229.
- ⁸⁰ Tiltakozás. 15.
- ⁸¹ Uo. 15.
- ⁸² Uo. 15–6.
- ⁸³ *Gerhard, G.*: Old Europe, 1000–1800. New York, San Francisco, 1981. 117.
- ⁸⁴ Tiltakozás. 16.
- ⁸⁵ Uo. 16–17.
- ⁸⁶ Uo. 17.
- ⁸⁷ *Visegrády Antal*: Angolszász jog és politika. Budapest, Pécs, 1999. 93–95.
- ⁸⁸ Tiltakozás. 17–18.
- ⁸⁹ Uo. 18–19.
- ⁹⁰ Róm. 13, 5.
- ⁹¹ Tiltakozás. 19.
- ⁹² Abszolutizmus. 18.
- ⁹³ Tiltakozás. 18–19.
- ⁹⁴ *Williams, E. N.*: Dictionary of England and European History 1485–1789. London, 1984. 126.
- ⁹⁵ Tiltakozás. 25.